

Päivi Räisänen

Sivilisaatioteorian nousu ja tuho Norbert Elias ja historiantutkimus Saksassa

Viisitoista vuotta sitten kuolleen sosiologi Norbert Eliaksen (1897–1990) merkitystä historiantutkimukselle on pohdittu saksalaisissa tieteellisissä aikakauslehdissä muutamaan otteeseen viime vuosina. Aihetta pidetään tärkeänä ja liian vähän käsiteltynä. Eliaksen nostavat jalustalle niin historiallisen sosiaalitieteen (*historische Sozialwissenschaft*) kuin historiallisen antropologiankin (*historische Anthropologie*) edustajat, jotka harvoin ovat mistään yhtä mieltä. Kaikkien mielestä Elias on suuri teoreetikko ja tärkeä tienraivaaja uudenglaisille historiallisille kysymyksenasetteluille ja selitysmalleille. Myös viime vuosina ilmestyneissä kulttuurihistorian oppaissa ja uuden ajan alun yleiskatsauksissa Elias on näkyvästi esillä.¹ Seuraava katsaus Eliaksen reseptioon ja asemaan Saksassa esittelee muutamia kriittisiä yrityksiä siivilöidä Eliaksen sivilisaatioteoriasta nimenomaan historiantutkimuksen kannalta käyttökelpoiset elementit.²

IHMISTIETEILIJÄN MYÖHÄINEN RESEPTIO

Eliaksen töiden reseptio käynnistyi niin Saksassa kuin muuallakin huomattavalla viiveellä. Vuonna 1924 Heidelbergin yliopistossa väitellyt Elias julkaisi tunnetuimman teoksensa *Über den Prozeß der Zivilisation* vuonna 1939, mutta laajempaa huomiota sai vasta yli kolmekymmentä vuotta myöhemmin julkaistun toinen painoksen (1969) taskukirjaversio (1976).³ Tiivistäen voi sanoa, että Elias pyrkii todistamaan *Über den Prozeß der Zivilisation* -teoksessa, kuinka länsimaisten ihmisten käytös muuttui vuosisataisen oppimisprosessin aikana keskiaikaisesta välittömästä, pitkälti viettien ohjailemasta tunnelmaisesta sisäisesti kontrolloidummaksi ja 'sivistyneemmäksi'. Elias selittää muutoksen kollektiivisella persoonallisuuden muokkauksella, jonka myötä yhteiskunnan aluksi ulkoapäin asettamat vaatimukset muuttuivat yksilön sisäistämiseksi normeiksi. Esimerkkinä Elias käyttää ranskalaista hovietikettiä, Ranskan hovimiehet ja -naiset kun pitivät kiinni hovin jäykästä ja monimutkaisesta etiketistä pikemminkin jatkuvan itsekontrollin ja -tarkkailun vuoksi kuin ulkoisen pakon sanelemana. Sivilisaatioprosessin tärkeimpänä syynä Elias pitää yhteiskunnan lisääntyvää erikoistumista ja modernin valtion muotoutumista. Yhteiskunnallinen erikoistuminen kasvatti ihmisten riippuvaisuutta toisistaan, samalla kun valtion aseman vahvistuminen johti poliittisen vallan keskittymiseen yhden hallitsijan käsiin.⁴

Ensimmäisenä Eliaksen löysivät Saksassa sosiologit ja sosiaaliantropologit. Historiatieteissä Elias jäi pitkään Max Weberin ja tämän modernisaatioteorian varjoon. Historioitsijat eivät arvioineet Eliaksen sivilisaatioteoriaa kokonaisuudessaan, vaan pitivät sitä joko onnistuneena täydennyksenä Weberin teoriaan tai noukkivat tarkoituksiinsa sopivia palasia sieltä täältä.⁵ Silti Elias 'löydettiin' ja häntä juhlittiin myös historian alalla uusien perspektiivien avaajana. Eliaksella kunnianhimoisen, laajaan synteisiin pyrkivän yhteiskuntateorian keskipisteessä oli nimenomaan ihminen. Teorian kunniaksi lasketaan, että se onnistuu yhdistämään makro- ja mikrotason – yhteiskunnan ja yksilön – analyysin selitysmalliksi, jolla voi kuvata eurooppalaisen 'sivilisaation' pitkän linjan kehitystä. Elias

näytti, että niinkin banaalilta tuntuvilla asioilla kuin sylkemisellä tai haarukan käytöllä on oma merkittävä historiansa, joka nivoutuu suurempiin yhteiskunnallisiin kokonaisuuksiin.

Eliaksen teosten innostunutta vastaanottoa seurasi aluksi etenkin Alankomaissa palavan kritiikin kausi. Saksassa etnologi Hans Peter Duerr kohahdutti murskaavilla arvioillaan 1980–90-lukujen taitteessa. Duerrin mukaan sivilisaatioprosessi on pelkkä myytti: ihmisen irtautumista viettiensä ohjauksesta ei voi puristaa Eliaksen kuvaaman suoraviivaisen kehityksen muottiin. Päinvastoin ’perinteisissä’ yhteisöissä saattoi hallita paljon ankarampi sosiaalinen kontrolli kuin ’moderneissa’ yhteiskunnissa, joissa yksilö voi melko vapaasti toteuttaa itseään häpeäntunteen häntä rajoittamatta. Duerrin julkisuushakuiseksi koettu polemiikki ajoi valtaosan historioitsijoista Eliaksen puolelle. Duerr-debatista lähtien kuitenkin myös saksalaisessa historiantutkimuksessa on alettu tarkastella Eliasta kriittisemmin.⁶ Seuraavassa lähemmin tarkasteltavat Wolfgang Jägerin ja Gerd Schwerhoffin tekstit haluavat herättää nimenomaan historiantutkimuksessa keskustelua Eliaksen käyttökelpoisuudesta tänään.

TEOREETIKON YLISTYS

Wolfgang Jägerille Elias on nimenomaan tärkeä teoreetikko. Jäger pyrkii Eliaksen esimerkin kautta valottamaan uudelleen historiallisen sosiaalitieteen ja historiallisen antropologian metodista jännitettä *Archiv für Kulturgeschichte* -aikakauslehdessä ilmestyneessä artikkelissaan ”’Menschenwissenschaft’ und historische Sozialwissenschaft: Möglichkeiten und Grenzen der Rezeption von Norbert Elias in der Geschichtswissenschaft“ (1995). Käytännössä kuitenkin historiallinen sosiaalitiede saa Jägerin lähes jakamattoman huomion, ja historiallinen antropologia ja arkipäivän historian tutkimus näyttävät lähinnä hyödyllisinä lisänäkökulmina historialliseen sosiaalitieteeseen. Jäger näkee kuitenkin historiallisen sosiaalitieteen ’antropologisoitumisen’ tarpeellisenä ja Eliaksen sivilisaatioteorian tärkeänä siltana tässä näkökulmien lähestymisessä. Ennen kaikkea pienehköjen sosiaalisten yksiköiden tutkimuksessa hän pitää Eliaksen konsepteja käyttökelpoisina työkaluina, joiden kautta päästään käsiksi yksilön toiminnan ja suurien prosessien väliseen suhteeseen. Olennaista on sitoa mikrotason analyysit makrotason kehityslinjoihin, Jäger korostaa.⁷

Eliasta ja historiallista sosiaalitiedettä Saksassa yhdistävät Jägerin mukaan pyrkimys kaikenkattaviin historiallisiin selitysmalleihin, kiinnostus rakenteisiin sekä vakaumus, että ”historiaa ei tule rekonstruoida ainoastaan tapahtumiin osallistuneiden henkilöiden aikomuksista ja toiminnasta käsin”. Sen sijaan selkeät, suljetut käsite- ja kategorijärjestelmät auttavat myös niiden motiivien ja taustojen jäljille, joista lähteet eivät suoraan puhu tai joista historialliset toimijat eivät kenties edes olleet tietoisia. Vaikka sekä Eliasta että historiallista sosiaalitiedettä kiinnostavat yhteiskunnalliset rakenteet ja prosessit, heidän perspektiivinsä niihin poikkeavat toisistaan. Historiallinen sosiaalitiede kohdistaa katseensa ennen muuta kollektiivisiin yhteiskunnallisiin ilmiöihin eikä huomioi yksilöä kehityksen rattaissa. Niissäkin tutkimuksissa, jotka keskittyvät yhteiskunnallisiin osajärjestelmiin, yksittäisten ihmisten kohtalot jäävät usein olosuhteiden ja anonyymien rakenteiden jalkoihin. Historiallinen sosiaalitiede siis tarkastelee yksilöä ulkoa käsin, sivuuttaa yksilölliset kokemukset, tunteet ja motiivit. Eliaksen lähestymistapa ”ihmistieteilijänä” (*Menschenwissenschaftler*) on päinvastainen.⁸

Monimutkaisiin suuren mittakaavan ja etenkin modernien teollisuusyhteiskuntien analyyseihin Eliaksen teorit eivät Jägerin mielestä kuitenkaan sovellu. Vuorovaikutus ja riippuvuus, kaksi sivilisaatioteorian avaintermiä, eivät riitä niissä enää käsitteellisiksi apuvälineiksi. Elias olettaa, että yhteiskunnallisten riippuvaisuussuhteiden verkosto tihenee tihenemistään moderneissa teollisuusvaltioissa. Jägerin mukaan tämä tulkinta yliarvioi poliittis-valtiollisen vaikutusvallan merkityksen eikä huomioi riittävästi sattumien ja markkinavoimien sisäisen logiikan roolia kapitalistisessa yhteiskunnassa. Yhtäältä moderni yhteiskunta on kyllä tiheiden verkostojen läpikäynnin, mutta toisaalta elämme ennennäkemättömän individualisoituneessa maailmassa. Suurin ongelma Eliaksen mallissa – ja harkitsemattomissa yrityksissä soveltaa sitä – piilee siinä, että tämä julistaa pienen yksiköiden empiirisessä analyysissä saavutettujen tulosten olevan yleistettävissä, jopa universaaleja.⁹

ALAS JALUSTALTA

Gerd Schwerhoff käsittelee Eliasta Jägeriäkin kriittisemmin *Historische Zeitschrift* -aikakauslehdessä ilmestyneessä laajassa artikkelissaan ”Zivilisationsprozeß und Geschichtswissenschaft: Norbert Elias’ Forschungsparadigma in historischer Sicht“ (1998). Schwerhoff toteaa Eliaksen saaneen sosiaali- ja kulttuurihistorian alalla merkittävän uranuurtajan aseman. Eliaksen töitä siteerataan edelleen tunnollisesti väitöskirjojen johdantoluvuissa, vaikkakin ilman, että hänen teorioitaan sen kummemmin sovellettaisiin johdantoa seuraavassa tutkimusosassa. Lähempi tarkastelu paljastaakin armotta, että Eliaksen tutkimukset eivät olemattoman lähdekritiikkinsä vuoksi millään tavoin vastaa nykyaikaisen historian tutkimuksen vaatimuksia. Lisäksi Schwerhoff pitää Eliaksen lähdepohjaa liian kapeana, sillä sivilisaatioprosessia käsittelevän teoksensa ensimmäisessä osaa varten Elias on käynyt läpi ainoastaan normatiivisia käytös- ja tapaoppaita. Lähdeanalyysin osalta kirjoittajaa hämmästyttävät Eliaksen suorastaan naiivit tulkinnat. Elias ”jättää täysin vaille huomiota lähdetekstien väliset lajityyppiin pohjautuvat erot sekä niiden ohjeelliseen luonteeseen, ja lukee lähteitään kuin ne olisivat sosiaalisen todellisuuden suoraa kuvauksia. Tekstien kirjoittajista ja kohderyhmistä ei kerrota lukijalle sen enempää kuin niiden levityksestä ja reseptiostakaan.”¹⁰

Schwerhoff käyttää paljon tilaa vastaavien esimerkkien käsittelyyn, joista osa tosin on tullut Saksassa tunnetuksi jo Duerr -debatin myötä. Schwerhoff esittää painavaa kritiikkiä Eliaksen jo aikanaan virheellisiä ja kapea-alaisia käsityksiä *ancien régime* ajan hovista sekä ranskalaisen mallin yleistämiskelvottomuutta kohtaan. Elias ”juoksee vanhentuneen ’absolutismin’ unikuvaan perässä ja todistaa tämän ennako-oletuksen empiirisesti yksipuolisen lähdevalikoimansa avulla”.¹¹ Schwerhoffin esittämät ”lähdekriittiset huomautukset ja sisällölliset korjaukset viittaavat perustavanlaatuisiin puutteisiin sivilisaatioteorian rakennussuunnitelmassa. Eliaksen mallin yksinkertainen mekaniikka, joka käytännössä toimii muutamien keskeisiä toimintatekijöitä ja -tapoja koskevien oletusten varassa, ei vastaa historiallisten kehityslinjojen monimutkaista luonnetta.”¹² Schwerhoffin kritiikin voi katsoa osuvan Eliaksen teoksen kivijalkaan, koska tämä on itse korostanut työnsä lepäävän nimenomaan vahvalla empiirisellä pohjalla.¹³

Kiinnostavia ovat myös Schwerhoffin pohdinnat sivilisaatioprosessin mallin näkymättömistä historianfilosofisista ja -poliittisista lähtökohdista. Schwerhoff näkee teorian pohjalla dikotomisen

mallin, jonka kautta Elias on uusintanut ihannoivaa keskiaikakuva, jota vielä nykyisinkin käytetään luomaan kontrastia kielteisinä pidettyihin 'moderneihin' ilmiöihin.¹⁴ Kansa taasen näyttäytyy Eliaksella primitiivisenä massana, joka mukisematta sopeutuu uudistuksellisen eliitin ajamiin aatteisiin.¹⁵ Myös virkamiesten ammattikunnan poisrajaaminen sivilisaatioprosessin kulusta kielii valinnoista, jotka Elias on tehnyt muista kuin yksinomaan sisällöllisistä syistä: Schwerhoffin mukaan Elias on halunnut tällä valinnallaan erottautua tutkimuksen aikaisemmista lähtökohdista, jotka asettivat yksittäiset suurmiehet tapahtumien kulkua aktiivisesti muuttavina toimijoina kunniapaikalle historiassa. Eliaksen käsityksiä uskonnosta – ja ylipäätään uskonnolle varattua vaatimatonta osaa sivilisaatioprosessissa – puolestaan voi lukea irtautumispyrkimyksinä sosiologikollega Max Weberistä.¹⁶ Schwerhoffin mukaan Eliaksen tapa lukea lähteistä suoria faktoja yksiselitteisesti aukeavasta todellisuudesta saa Eliaksen uskomaan virheellisesti omaan objektiivisuuteensa. Näin Elias välttyy tekemästä tiliä tutkimuksensa arvolähtökohdista. ”Tämä asenne johtaa lähes väistämättä osittaiseen sokeuteen oman teorian ideologisten latauksien rippeitä kohtaan, konkreettisesti esimerkiksi ’villin’ ja ’pimeän’ keskiajan myytin kohdalla, joka hallitsee osaa Eliaksen työstä.”¹⁷

Ideologisesti latautunein lienee Eliaksella kuitenkin itse sivilisaation käsite. Jo väkivaltamonopolin ja sivilisaation käsitteiden tiivis kytkeä on ongelmallinen, ja niin Euroopan kuin ulkoeurooppalaisten maiden historiasta löytyy lukuisia vastaesimerkkejä (esimerkiksi Hollanti ’sivilisoitui’ Schwerhoffin mukaan, ilman että legitimoidut väkivallan muodot olisivat keskittyneet yksin käsiin). Eliaksen sivilisaatiokäsite kantaa sisällään edistysuskoa, jonka mukaan sivilisaation prosessi tarkoittaa samalla moraalista kehitystä. Sovellettaessa sivilisaatioteoriaa vieraisiin kulttuureihin, jotka näyttävät pidemmälle ’sivilisoituneiden’ länsimaiden rinnalla väistämättä ankean alkukantaisilta, konseptin arvolutaus korostuu entisestään. Vaikka Elias itse korosti alusta lähtien käyttävänsä sivilisaation käsitettä arvoneutraalisti, Schwerhoffin mukaan teoria ja käytäntö eivät Eliaksen tutkimuksessa tässäkin kohtaa. ”Lukuisista Eliaksen varhaisista antievolutionistisista vakuutteluista huolimatta sivilisaatioteorian jatkuva kritisoiminen ei johdu arvostelijoiden tietämättömyydestä, vaan siitä, että sivilisaatioteoria on historiakäsitykseltään vielä tiukasti kiinni 1800-luvun näkemyksissä”, Schwerhoff väittää.¹⁸

MITÄ JÄÄ JÄLJELLE?

Itseään innovatiivisimpina pitävät uuden kulttuurihistorian suuntaukset Saksassa kuten arkipäivän historia (*Alltagsgeschichte*) ja historiallinen antropologia pitävät Eliasta yhtenä suurena esikuvanaan ranskalaisten annalistien ja italialaisten mikrohistorioitsijoiden rinnalla. Suuren teoreetikko Eliaksen monumentista jää Jägerin ja Schwerhoffin moukaroinnin jäljiltä kuitenkin jäljelle vain surkea tomukasa. Schwerhoff tulee jopa siihen tulokseen, että nimenomaan uuden kulttuurihistorian edustajien tulisi visusti varoa nostamasta Eliasta liian korkealle jalustalle. Vaikka Elias pohjustikin uutta kulttuurihistoriaa korostaessaan arkielämän käyttäytymismuotojen historiallisuutta ja nostaessaan esiin aiemmin sivuutetun käytösoppaiden lähderyhmän, häntä ei tule tarkoitushakuisen lähestymistapansa vuoksi käyttää esimerkkinä, Schwerhoff korostaa.¹⁹

Aiemmasta kritiikistään huolimatta sivilisaation käsite sinänsä ei ole Schwerhoffille suurin ongelma Eliaksen soveltamisessa. Sen sijaan hän korostaa yleisemmin nykytutkimuksen erilaisia painotuksia myös pitkäkestoisten historiallisten muutosten tarkastelussa: Anonyymien yhteiskunnallisten

prosessien sijaan kiinnostuksen kohteina ovat konkreettisten historiallisten toimijoiden aikeiden, tekojen ja niiden seurausten suhteet. Myös valtiollisen väkivaltamonopolin tarkastelu tuntuu vanhentuneelta ja yksilotteiselta, sillä nykyään kaivataan Schwerhoffin mukaan monitahoisempia selitysmalleja, jotka huomioivat eri sosiaaliryhmien rinnalla myös uskonnollisten maailmankuvien ja esivallan kasvatuskampanjoiden historian kulkua ohjaavan vaikutuksen. Silti edes Schwerhoff ei halua kiistää sivilisaatioteorian hyödyllisyyttä historian tutkimukselle, jos sitä käytetään heuristisena apuvälineenä. Ongelmat, joihin Schwerhoff haluaa kiinnittää huomiota, piilevät historioitsijoiden eklektisessä huolettomuudessa käyttäen Eliaksen suurteoriaa tutkimustensa runkona, johon voidaan metodisten rakenteiden kestävyttä sen kummemmin pohtimatta lisätä omien tapaustutkimusten tuloksia.²⁰

Myös Wolfgang Jäger on sivilisaatioteorian ongelmasta huolimatta valmis käyttämään sitä tulevan tutkimuksen rakennuspuuna. Hän korostaa kuitenkin, että mikäli sivilisaatioprosessia halutaan jatkossa käyttää käsitteellisenä työkaluna historian tutkimuksessa, on välttämätöntä tuoda esiin ryhmä- ja yhteiskuntasidonnaiset erot ja yhtäläisyydet sivilisaatioprosessissa. Tätä varten on palattava teorian alkuperäisiin puitteisiin ja tarkasteltava Eliaksen tavoin ihmisten käytöstapoja ja niitä hyväksytyjä kohteliaisuuden muotoja, jotka sitoivat yksilön yhteisönsä keski- ja uudella ajalla. On selvää, että tarkastelun rajoittaminen käytöstapoihin vähentää sivilisaatioteorian viehätysvoimaa universaalina selitysmallina.²¹

Käytännössä Elias kutistuu impulssien antajaksi historian tutkimukselle. Nykypäivän näkökulmasta Eliasta onkin helppo kritisoida Jägerin ja Schwerhoffin tavoin yksipuolisesta lähdepohjasta, lähteiden kriitikittömästä käytöstä sekä yksinkertaistavasta teoriasta. Mutta on tärkeää muistaa, mitä uutta ja mullistavaa Eliaksen teos syntyajankohtanaan 1930-luvulla tarjosi. Elias teki pioneerityötä kuvatessaan ihmisten tapoja ei vain kuriositeetteina, vaan kokonaisen elämäntavan ilmentäjinä, ja seurattessaan näiden tapojen muutoksia pitkällä aikavälillä myöhäiskeskiajalta 1700-luvulle. Tapaoppaat aikaisemmin huomiotta jääneenä lähderyhmänä ohjasivat Eliaksen katsetta uuteen suuntaan. Kautta aikojen muuttumattomina pidetyt tavat näyttäytyivät yhtäkkiä historiallisesti muuttuvina. Pelkän tapojen muuttumisen kuvauksen sijaan Elias kehitti huomioistaan kattavan selitysmallin, joka ei monien Eliaksen aikalaisteorioiden tavoin rakentunut byrokratian ja merkantilismin mekanismien varaan, vaan absoluuttisen monarkian ja hovin.²²

Kenties osan sivilisaatioteorian ongelmallisuudesta voikin palauttaa *Über den Prozeß der Zivilisation* -teoksen myöhäiseen reseptioon. Kun Eliaksen teoria sai laajempaa julkisuutta vasta 1970-luvulla toisen painoksen taskukirjaversioitiltoilta, se ehkä miellettiin aluksi todellista tuoreemmaksi. Sitä on siitä lähtien mitattu uusimmilla tieteellisyyden vaatimuksilla, jotka eivät tee oikeutta 1930-luvun tutkimuksen standardeille. Toisaalta historian tutkimuksen näkökulmasta on kieltämättä hieman yllättävää, että Elias ei tehnyt *Über den Prozeß der Zivilisation* -teoksensa toiseen painokseen juurikaan muutoksia, vaikka historian tutkimuksessa oli nimenomaan ranskankielisessä maailmassa tapahtunut huomattavan paljon. Eliaksen 1930-luvulla käyttämä ranskalainen tutkimuskirjallisuus oli ehtinyt 1960-luvun loppuun mennessä vanhentua, ja annalistit loistavatkin Eliaksen teoksessa poissaolollaan.²³

On tuskin sattumaa, että Jägerin ja Schwerhoffin tiukat Elias-dekonstruktiot ilmestyivät nimenomaan 1990-luvulla, kun historian tutkimukselta olivat suuret synteetit joutuneet hukkaan. Schwerhoff tunnustaakin, ettei hänellä ole Eliasta parempaa historiallista selitysmallia tarjolla, ja

arvelee Eliaksen arvosteluista huolimatta vakaana jatkuvan suosion johtuvan osaltaan siitä, että tämänhetkinen historian tutkimuksen teoriakriittisyys ei anna luoda tilalle uusia suurteorioita.²⁴ Vallitsevaan neuvottomuuteen voi etsiä helpotusta tieteidenvälisestä yhteistyöstä. Wolfgang Jäger ehdottaa, että Eliaksen sivilisaatioprosessia tulisi täydentää muilla samaa ajanjaksoa ja yksilön ja yhteisön suhdetta käsittelevillä teorioilla, mieluiten suurena poikkitieteellisenä ponnistuksena, jossa kortensa kantavat kekon sosiologien ja historioitsijoiden lisäksi niin talous-, uskonto- ja lääketieteilijät kuin psykologit ja antropologitkin.²⁵ Myös hovitutkija Jeroen Duindam (*Historische Anthropologie* –lehdessä ilmestyneen puheenvuoronsa takia pidettäköön häntä tässä osana saksalaista keskustelua) kehottaa historioitsijoita jatkamaan keskustelua Eliaksesta entistä intensiivisemmin nimenomaan sosiologien ja antropologien kanssa.²⁶ Nähtäväksi jää, onnistuuko Eliaksen ennakkoluuloton ote valtaamaan alaa saksalaisessa historian tutkimuksessa muuallakin kuin väitöskirjojen johdannoissa.

LÄHDEVIITTEET

¹ Ks. esim. UTE DANIEL, *Kompendium Kulturgeschichte: Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*, Frankfurt/Main 2001, 254–269; RICHARD VAN DÜLMEN, “Norbert Elias und der Prozeß der Zivilisation: Die Zivilisationstheorie im Lichte der historischen Forschung“, teoksessa: RICHARD VAN DÜLMEN, *Gesellschaft in der Frühen Neuzeit: Kulturelles Handeln und sozialer Prozeß*, Wien 1993, 361–371.

² Kirjoitus pohjautuu erityisesti seuraaviin artikkeleihin: WOLFGANG JÄGER, “‘Menschenwissenschaft’ und historische Sozialwissenschaft: Möglichkeiten und Grenzen der Rezeption von Norbert Elias in der Geschichtswissenschaft“, *Archiv für Kulturgeschichte* 77 (1995), 85–116; GERD SCHWERHOFF, „Zivilisationsprozeß und Geschichtswissenschaft: Norbert Elias’ Forschungsparadigma in historischer Sicht“, *Historische Zeitschrift* 266 (1998), 561–605.

³ NORBERT ELIAS, *Über den Prozeß der Zivilisation: Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, Berlin 1969. Teoksen synty- ja levityshistoriasta lyhyesti, ks. esim. HERMANN KORTE, ”Norbert Elias (1897–1990)”, teoksessa: DIRK KAESLER (Hg.), *Klassiker der Soziologie 1: Von Auguste Comte bis Norbert Elias*, München 2003, 315–333, 323–324.

⁴ JÄGER 1995, 100–101.

⁵ JÄGER 1995, 87.

⁶ HANS PETER DUERR, *Der Mythos vom Zivilisationsprozess*, Bd. 1–3, Frankfurt/Main 1988–1993; SCHWERHOFF 1998, 565–566.

⁷ JÄGER 1995, 108–110.

⁸ JÄGER 1995, 106–108.

⁹ JÄGER 1995, 110–112.

¹⁰ SCHWERHOFF 1998, 563, 573–581, sitaatti: 573. Kaikki käännökset saksasta ovat omiani.

¹¹ SCHWERHOFF 1998, 581–589, sitaatti: 588. Eliaksen hovi-käsityksistä ja niiden dekonstruktiosta tarkemmin, ks. esim. JEROEN DUINDAM, “Norbert Elias und der frühneuzeitliche Hof. Versuch einer Kritik und Weiterführung“, *Historische Anthropologie* 6 (1998), 370–387.

¹² SCHWERHOFF 1998, 593.

¹³ SCHWERHOFF 1998, 581, 599.

¹⁴ SCHWERHOFF 1998, 584.

¹⁵ SCHWERHOFF 1998, 593.

¹⁶ SCHWERHOFF 1998, 591–592.

¹⁷ SCHWERHOFF 1998, 601.

¹⁸ SCHWERHOFF 1998, 563, 594–601, sitaatti: 595. Ks. myös PETER BURKE, “Zivilisation, Disziplin, Unordnung: Fallstudien zu Geschichte und Gesellschaftstheorie“, teoksessa: NADA BOŠKOVSKA LEIMGRUBER (Hg.), *Die Frühe Neuzeit in der Geschichtswissenschaft. Forschungstendenzen und Forschungserträge*, Paderborn 1997, 57–70, 67–69, ja DUINDAM 1998, 383.

¹⁹ SCHWERHOFF 1998, 601.

²⁰ SCHWERHOFF 1998, 601–604.

²¹ JÄGER 1995, 113–115.

²² DÜLMEN 1993, 362–364.

²³ DÜLMEN 1993, 367.

²⁴ SCHWERHOFF 1998, 601–604.

²⁵ JÄGER 1995, 113–115.

²⁶ DUINDAM 1998, 387; JÄGER 1995, 113–115.